

פתח דבר

זהו הכרך החמישי בסדרת עיוני בספרות העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט, המצטרף לארבעת קודמיו: 'פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה', שהופיע בשנת תש"ם, ושלוש הכרכים של 'במסתרי הסאטירה' שהופיעו בשנים תשמ"ד, תשמ"ט ותשנ"ד.

הכרך שלפנינו עומד בפני עצמו, והוא גם כרך מסכם החותם את הסדרה. לפיכך מבנהו שונה מזה של קודמיו, והוא מכיל שלוש חטיבות: החטיבה הראשונה כוללת שמונה פרקים המוקדשים לבירורן של סוגיות, שבעיני הן חשובות במיוחד להבנת ייחודה התרבותי-הספרותי של הספרות העברית בתקופת ההשכלה בכללה ושל הסאטירה העברית, כאחת מסוגותיה המרכזיות, בפרט.

החטיבה השנייה כוללת עיון ביצירתו הסאטירית-המסאית של יהודה לייב גורדון, כפי שהשתקפה בפולמוסו עם רבני ליטא בשליש האחרון של המאה הי"ט. בחטיבה זו, ככרכים הקודמים, הובאו היצירות הנידונות במהדורה מוערת. החטיבה השלישית יוצאת מגדר ספרות המאה הי"ט לעבר המחצית הראשונה של המאה הכ', וכוללת עיון ביצירתם הסאטירית של הסופרים ש"י עגנון וחיים הזז, כפי שהיא משתקפת במדגם מיצירותיהם: 'והיה העקוב למישור', 'הצפרדעים' ו'מזל דגים' (ש"י עגנון), ו'דורות הראשונים' (חיים הזז). חטיבה זו באה להבליט מאפיינים אחדים המייחדים את הספרות העברית הבתר-משכילית לעומת קודמתה.

הערות המהדיר לטקסטים שהובאו בספר נועדו להמחיש את הפסיפס הלשוני המשותף לרבנים ולמשכילים, המורכב בעיקר מלשון המקרא ומפרשיו, מלשון חז"ל ומלשון הספרות הרבנית.

הציר המאחד את שלוש החטיבות הללו הוא נקודת-ההשקפה הרואה את ספרות ההשכלה כ'ספרות כלאיים' מחד גיסא וכ'ספרות כלואה' מאידך גיסא. אמירה זו נדרשת להבהרה. 'כלאיים' משמע, התשתית התלת-שכבתית של ספרות ההשכלה העברית, הכורכת — בניגוד לספרות החסידית והמתנגדית —

השקפות-עולם הלכתיות שמרניות; תודעה היסטורית מודרנית; וניצנים ראשונים של חשיבה אסתטית אירופית מודרנית. שלוש השכבות הללו אחוזות זו בזו בעצמה והן כלאיים במהותן. אולם סופרי ההשכלה ביקשו להתייכן ולהפכן ל'מעשה הרכבה' רצוי, להתירן לבוא בקהל, ולהכשיר את ההנאה מהן. ספרות כלאיים זו המתיימרת להיות ספרות יפה בשירה, סיפורת, מחזה ומסה היא, בעצם, ספרות 'כלואה', בשל היותה קשורה בעבותות של נורמות הלכתיות אשר דבר אין להן עם אמנות המבדה. לעכבות הלכתיות מסוימות היתה השפעה מגבילה ואף מדכאת על היצירה, והנסיונות להיחלץ מהן הטביעו את רישומן לא רק על נושאה ותכניה של ספרות ההשכלה אלא אף על דרכי פיתוחה ועיצובה האומנותי.

לסיפור המשובץ בטקסט הלכתי אין, בדרך כלל, משמעות היסטורית. הוא מתואר באורח מוניסטי, ומובאים בו אך ורק הפרטים הבאים להדגים הלכה מסוימת, ללא כל 'סטייה' או התרחבות, שמבחינת ההלכה הנדונה אינן רלוונטיות. הסיפור יכול להיות אנכרוניסטי במובהק, ואפילו מגוחך מבחינת זיקתו למציאות הריאלית.

בספרות ההלכה קיימות נורמות של התנהגות, והן נידונות ונשפטות, ואילו בספרות היפה הנורמות נבחנות. השיפוט שייך למוסר, להלכה הבאה להורות לנו כיצד לנהוג או לא לנהוג, ואילו הבחינה האסתטית באה להעשיר את הקורא, להעמיק את התמצאותו בעולמו של האדם ולהוסיף 'נעימות' על האמת. ההלכה מושגת על תפיסה תיאוצנטרית, לפיה האדם מצוי בקו ההיקף ותלוי תלות מתמדת במרכז, ואילו היצירה האמנותית היא אנתרופוצנטרית, ומנקודת מבטה צווי ההלכה הם המצויים בקו ההיקף ומקיימים זיקה למרכז.

בספרות ההלכה קיימת אפוא ראייה קונספטואלית של המציאות לעומת הראייה הדימויית שלה בספרות היפה לסוגותיה. דמותו של הרמב"ם ביצירת יהודה לייב מיזס (1798-1831), למשל, או דמותו של אלישע בן אבויה, 'אחר', ביצירתו של משה לייב ליליינבלום (1843-1910) אינן, כמובן, דמויות אמינות ביותר מבחינה היסטורית, ואינן באות לייצג את הרמב"ם ואת אלישע בן אבויה כפי שנתפסו במסורת הדורות. דמויות אלה מייצגות את עולמם של יוצריהם, הסבורים שהן משקפות אף את תקופתם, ואת תפיסת בני תקופתם, הנמנים עם ציבור המשכילים.¹

1 השווה מאמרי: 'הרמב"ם ואלישע בן אבויה כארכיטיפוסים בספרות העברית החדשה (אתגר או סימפטום?)', בתוך: שלמה נש (עורך), בין היסטוריה לספרות — ספר יובל ליצחק ברזילי, תל-אביב 1997, עמ' רעא-רפב.

החשיבה ההלכתית דנה, כאמור, באירוע מודגם כלשהו כממחיש נורמה משפטית מופשטת. לעומת זאת, התודעה ההיסטורית דנה בו כ'מסמך' במערכת היסטורית מוגדרת, ואילו החשיבה האסתטית מתייחסת אל אותו אירוע כאל סמל, והאמן הוא הקובע מראש את המסמן ואת המסומן כאחד.

סופרי ההשכלה, שרובם ככולם גדלו ונתחנכו בחדר, בישיבה ובבית-המדרש לפני ש'הציצו ונפגעו', נודעו בבקיאותם במקורות היהדות ובחריפותם הלמדנית — אף היו בהם עלויים שנועדו לגדולות בעולם ההלכה. משחר חינוכם הם הורגלו אפוא לחשוב בתחומים שונים על-פי מתודות הלכתיות שרכשו בלימוד התורה שבעל-פה ובמושגי יסוד של דין ומשפט, אך ללא כל תודעה היסטורית מודרנית, ואין צריך לומר תפיסה אסתטית אירופית. מעברם של אותם סופרים להשכלה לא היה בגדר שינוי ערכים והחלפת תכנים זה בזה, אלא נסיון, לא תמיד מודע, להמיר אורחות חשיבה ועקרונות חשיבה מיסודם. אולם לפום חורפא שבשתא. שכר בקיאותם המופלגת של סופרי ההשכלה במקורות ההלכה, המדרש והמחשבה היהודית עלה להם לעתים בהפסד האיכות האסתטית של יצירותיהם. ניתן להבחין בהן במעין התגבכות מביכה של נקודות הראות הללו בעיצוב הדמויות, העלילה והאווירה הרוחנית.²

לפני כחמישים שנה פרסם יעקב פליישמן את הרצאתו 'תרבות יהודית ותרבות העולם בדור ההשכלה', שבה טען כי המהפיכה שחוללה ההשכלה לא התייחדה בכך שהיא חייבה את היופי שבתרבות האירופית, אלא בכך שהסיקה מזה כי היהדות התלמודית היא מכווערת שאינה מסתגלת ואין למוד אותה לפי ההישגים של העולם הגדול.³ קביעה חדה זו נראתה לי כתפיסה פשטנית משהו וכוללנית מדי של תופעה סבוכה ומורכבת הרבה יותר, שחלו בה תנודות ותמורות לא מעטות במהלך המאות הי"ח והי"ט במרכזי ההשכלה בגרמניה, בגליציה וברוסיה. פליישמן היה מודע מאוד לכך שלמשכילים רבים, בניגוד ליהודים חרדים, היהדות לא היתה אורח-חיים מחייב ותובעני אלא 'בעיה פילוסופית, שהרגישו צורך נפשי-חיוני לפתור אותה'.⁴ ה'צורך הנפשי-חיוני' הזה היה כרוך בהתחבטויות נפשיות מרובות, צורך שחיפש לו דרכי מבע מגוונות גם בספרות היפה וביצירה הסאטירית בכללה.

2 השווה: טובה כהן, 'הטכניקה הלמדנית — צופן של ספרות ההשכלה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, יג (תשנ"ב), עמ' 137-169.

3 יעקב פליישמן, ערכי היהדות — קובץ הרצאות, תל-אביב [1950?], עמ' 77. ההדגשה במקור.

4 שם, עמ' 78.

ספרות ההשכלה החלה לרשום לעצמה הישג אסתטי משלמד האמן לבחור לו 'חומרים', לצרפם ולכורכם זה בזה על-פי אמות-מידה שקבע לעצמו – באותן יצירות שבהן זיקתו לנורמות ההלכתיות ולקטעי מציאות קונקרטיים היא כזיקת מכיתות הזכוכית לתמונה המתקבלת בקליידוסקופ. החידוש הבולט היה, שגם עקרונות הלכתיים הפכו ממהות מחייבת ל'חומרים' ביצירה הבדיונית. ההלכה שימשה מעתה ליוצר חומר היולי (Urstoff), מוטיב, מושא לעיצוב ביקורת-חופשי וכיוצא באלה.⁵

הספרות העברית החדשה, בהתפתחותה מספרות המאה התשע-עשרה לספרות המאה העשרים מתאפיינת, בין השאר, במעבר מ'ספרות על ספרות' לספרות על החיים השוטפים בהווה. סופרי ההשכלה התמודדו עם מציאות חייהם מבעד לאספקלריה של טקסטים מקודשים ומתודות פרשניות מסוימות, ואילו מספרות התחייה ואילך משתחררים והולכים הסופרים מן הטקסטים כמרות משעבדת, ומתייחסים אליהם כאל רכיבים במערכת תרבותית ואסתטית רבת מיתרים וגוונים. מעבר-תמורה זה נסקר ומודגם בחטיבה השלישית, האחרונה בספר.

המעקב אחר שלבי התפתחותה של ספרות ההשכלה מספרות-כלאיים כלואה לספרות אוטונומית בעלת תשתית אינטגראטיבית, ובדיקת תפקודם של שקיעי ההלכה שבה מהלכה כמהות להלכה כחומרים, הם שעיצבו את אופיו של הספר המוצע בזה.

עיוני בתחום זה של זיקת גומלין בין ההלכה לבין יצירות ספרותיות בתקופת ההשכלה, נובעים מהתמודדות בת כארבעים שנה עם עולמם הרוחני של המשכילים העברים, ומן הנסיון להתחקות אחר התחנות השונות בהתפתחות תודעתם האסתטית ודרכי עיצובן ביצירותיהם – בסיפורת, שירה, דרמה ומסה. איני מתכחש לעובדה שלעיונים אלה יש רקע אוטוביוגרפי. ולעניין זה, נראית בעיני הערתו של אוסקר ווילד, שלפיה 'ביקורת' היא הצורה התרבותית היחידה לאוטוביוגרפיה, שאינה מתמודדת עם אירועים אלא עם מחשבות על חיי האדם.⁶

5 ראה: יהודה פרידלנדר, 'סאטירה בין יהודים: השכלה תלמוד והלכה', בתוך: אבנר זיו (עורך), הומור יהודי, תל-אביב 1986, עמ' 109-117.

6 Oscar Wilde, 'The Critic as Artist' (1890), in: *Collected Works of Oscar Wilde, Wordsworth Editions*, Chatham England 1997, p. 839: 'It is the only civilized form of autobiography, as it deals not with the events, but with the thoughts of one's life'

הפרקים שבספר, המבוססים על מאמרי שפורסמו באכסניות שונות, עודכנו, הורחבו ובחלקם נכתבו מחדש לשם כלילתם בספר.

אפריון נמטייה לשוחרי טובתי שהעניקו לי מעצתם ומתבונתם: לפרופ' שמואל ורסס, שהטרחתיו לא מעט ותמיד היטה לי אוזן קשבת וסייעני רבות בהערותיו; לצוות הספרנים באולם הקריאה למדעי היהדות בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים; להנהלת הקתדרה לתולדות יהדות מזרח-אירופה ותרבותה על שם שמשון פלדמן ולהנהלת הקרן ע"ש יצחק עקביהו במחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן על סיוען בפרסום הספר; לעורכי כתבי-העת ולהוצאות הספרים על רשותם האדיבה לפרסם ממאמרי שנדפסו אצלם; לראש מערך המנהל האקדמי באוניברסיטת בר-אילן הגב' שרה אוסטרמן ז"ל, שבשנות כהונתי כרקטור האוניברסיטה דאגה לי לפיסת זמן להמשיך בכתיבת הספר ולא זכתה לראותו יוצא לאור; לפרופ' אלה בלפר, לשעבר יו"ר הוועדה האקדמית של הוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן ולפרופ' בנימין אברהמוב, היו"ר הנוכחי שלה; למנהלת הוצאת הספרים הגב' מרגלית אבישר ולצוותה המסור על עבודתם המסורה והאמינה; למר משה שפרבר על הערותיו מאירות העיניים. ואחרונה חביבה — לאסתר רעייתי היקרה מנב"ת, המלווה אותי בדאגתה ובמסירותה, שתמכה אשוויי בימי צרה ומצוקה.

י' פרידלנדר